

MAIJA RUDOV- SKA

Nostalgijos šešėliuose. Martos Staņos palikimas Latvijoje

Sovietų meno ir kultūros paveldo nostalgija, jo sąsajos tiek su sovietine, tiek su postsovietine erdve plačiai nagrinėjamos. Jos buvo tapusios pagrindine keleto parodų bei knygų tema ir išsamiai aptartos. Praeities ilgesys, aistra senųjų laikų objektams ir jų estetikai, troškimas turėti tai, ko nebėra arba kas buvo prarasta, — visi šie dalykai būdingi posovietiniam žmonių mąstymui. Kolekcionuoti Stalino laikų baldus, dėvėti senelės suknelę, tyrinėti apleistų XX amžiaus 9-ojo dešimtmečio industrinių pastatų griuvėsius, vėl ir vėl žiūrėti skaidres su tėvų kelionės į Rytų Berlyną vaizdais ir pan. — tai ne vien hipsterių kartos estetikos apraiška, tai dar ir formuoja mūsų laikus bei gyvenimo būdą. Bet vis dėlto kiek ir koku lygiu įmanoma kalbėti apie sovietinės epochos procesų nostalgiją? Kaip jie turėtų būti atpažįstami? Pasak Svetlanos Boym, „nostalgija — tai emocija, susijusi su istorija. Ji nebūtinai priešinasi šiuolaikiškumui ir asmeninei atsakomybei. Ji greičiau yra modernybės bendraamžė. <...> Nostalgija yra ne tik vietinio ilgesio išraiška, bet ir naujo laiko bei erdvės supratimo, dėl kurio tapo įmanomas tas padalijimas į *vietinį* ir *visuotinį*, rezultatas“¹.

Mano užduotis — šiame trumpame tekste apžvelgti vienos iškiliausių Latvijos architektų Martos Staņos (1913—1972 m.) kūrybinį palikimą. Per jos darbus, kurie buvo visiškai modernistinės pakraipos, ketinu išnagrinėti ir atskleisti, kaip buvo

pereita nuo stalinizmo prie sovietinio modernizmo, taip pat kaip šiedu ideologiniai instrumentai susidūrė ir išsiskyrė architektūros plotmėje, galiausiai, iš kur kyla tie nostalgijos šešėliai — persikėlimas mintimis iš praeities į dabartį ir atvirkščiai.

Architektės M. Staņos karjera prasidėjo XX amžiaus 5-ajame dešimtmetyje ir truko iki maždaug 1970 metų. Tuo laikotarpiu Latvijos Tarybų Socialistinės Respublikos architektūra plėtojosi tam tikrais etapais: iš karto po Antrojo pasaulinio karo buvo gerokai jaučiamos stalinizmo apraiškos, jos tapo oficialiu visos respublikos stiliumi, vėliau stalinizmas buvo pasmerktas ir atmestas, o 6-ojo dešimtmečio pabaigoje—7-ajame dešimtmetyje tikrą atgimimą išgyveno modernizmas. Savo darbe M. Staņa buvo nuolat gožiama garsių to laikotarpio architektų vyrų. Daugelis jos įgyvendintų projektų, įskaitant ir keletą privačių gyvenamųjų namų, yra Rygos priemiesčiuose ar mažesniuose miestuose. Geriausiai žinomi realizuoti jos darbai yra Dailės teatro pastatas (1977 m.), gyvenamasis namas Bryvybos gatvėje (nr. 313; 1967—1970 m.) ir kino teatras „Spartaks“ (1964—1969 m.). Daugybė jos projektų — modernistinių vizijų — taip ir liko ant popieriaus. Tarp jų būta projektų, skirtų įvairiems konkursams, net ir skelbtiems užsienyje, pavyzdžiui, Kubos miestelio Plaja Chirono (*Playa Girón*) ar Budapešto nacionalinio teatro (1965 m.; kartu su Renāte Jaunušāne, Imantu Jākobsonu, Karoldu Kanderu ir Olģertu Kraukliu). Pastarasis, kalbant oficialiai, yra beveik postmodernistinis, primenantis Vakarų dekonstruktyvizmo architektūrą, kuri atsirado keletu dešimtmečių vėliau. Kūrybos prasme produktyviausi M. Staņos metai buvo 7-asis dešimtmetis, kai ji labai intensyviai dirbo — dalyvavo keliuose konkursuose, projektavo ir tuo pat metu dėstė Rygos meno ir dizaino mokykloje (1953—1960 m.; tuo metu — Rygos taikomojo meno mokykla). Tačiau būdingas M. Staņos stilius pradėjo formuotis dar baigiantis 5-ajam dešimtmečiui—6-ąjį dešimtmetį. Šio laikotarpio darbuose jau galima pastebėti bruožus, kurie vėliau, 6-ojo dešimtmečio pabaigoje, liudys apie jos kūrybinę brandą.

Iki šiol M. Staņos palikimas tyrinėtas mažai, tik 2010 metais Dailės teatro pastate šiuolaikinio meno centro „KIM?“ surengta Ievos Zībārtės kuruota paroda „Už uždangos. Architektė Marta Staņa“ atgaivino šios architektės darbus. Aš pati keliuose straipsniuose esu rašiusi apie jos projektus; apie vieną jų kalbėsiu ir šiame². Vis dėlto M. Staņos kūrybos visuma iki šiol lieka neatskleista, nagrinėjama tik fragmentiškai. Šiame straipsnyje pateiksiu trumpą, bet išsamų itin reikšmingo jos projekto iš ankstyvojo kūrybos laikotarpio (1940—1960 m.) aprašymą. Šis darbas galėtų būti savotiškas atskaitos taškas naujam M. Staņos indėlio į

Latvijos meno ir architektūros istoriją traktavimui; jis liudija šią architektę ne tik tęsus prieškario modernizmo tradicijas, nors ir gožiamas oficialiosios stalinistinės architektūros, bet ir pasiekus itin savitą tiems laikams kompromisą tarp dviejų konfrontuojančių stilių — stalinizmo ir sovietinio modernizmo.

Architektūra Sovietų Sąjungoje turėjo sukurti ne tik naują fizinę, bet ir mentalinę erdvę, kuri taptų idėjos ir jos realizavimo tarpininke. Plačiai apie Rusijos ir sovietų epochos kultūrą rašantys autoriai Davidas Crowley bei Susan E. Reid teigia, kad erdvė sovietinėje sistemoje buvo socializacijos projektas, turėjęs atlikti ir *naujo žmogaus* ar moralaus individo formavimo vaidmenį. Nauji namų, darbo vietos, gatvės ir pan. organizavimo principai turėjo sukurti naujus socialinius santykius, kurie savo ruožtu formuotų naują sąmonę³.

Stalininės architektūros bruožai Latvijos architektūroje ir miestų statyboje pastebimi nuo XX amžiaus 5-ojo dešimtmečio vidurio iki 6-ojo vidurio. Antrojo pasaulinio karo metais sugriauti miestai tapo puikia dirva masiškai įgyvendinti utopinei socialistinio gyvenimo modelio „statybai“. Miestuose pradėti realizuoti nauji generaliniai planai su radialinio išplanavimo, simetriškomis gatvėmis, didžiulėmis aikštėmis ir monumentaliais pastatais, brangiomis medžiagomis ir atitinkamais simboliais. Kalbant apie vizualinės raiškos priemones, architektai turėjo remtis istoriniais stiliais, ypač klasicizmu ir ampyru; deja, to meto projektuotojai šių istorinių stilių iki galo neperėmė ir nesukūrė jokios naujos architektūrinės kalbos. Pastatai greičiau priminė ekscentriškus hibridus — itin keisto stiliaus, kurio žmonės nesuprato ir kuris jiems atrodė svetimas. Neatsitiktinai Charlesas Jencksas stalinistinius pastatus yra apibūdinęs kaip „įmantriai keistos architektūros“, anot jo, „<...> hibridiniai statiniai dažnai ir siekia tokie būti, čia mes netinkamai juos interpretuojame, jeigu taikome jiems stiliaus grynumo kanonus“⁴.

Nors to meto propaganda stalinizmą intensyviai bruko kaip vienintelį įmanomą architektūros „stilių“, greta jo gyvavo ir modernistinės funkcionalizmo bei racionalizmo pakraipos, prasidėjusios dar prieškario Latvijos architektūroje. Tai įrodo projektai, sukurti M. Staņos ir kitų tuo metu dirbusių architektų. Tvirti ir patvarūs modernizmo pagrindai reiškėsi ne tik kaip tarptautinis stilius, kurį stalinizmas ir cenzūra kuriam laikui buvo uždraudę — jie gali būti tapatinami ir su nacionaliniu aspektu, jo apraiškomis sovietinio režimo metais.

Nuo 1936 iki 1945 metų M. Staņa mokėsi Latvijos valstybinio

1. S. Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, p. 12.

2. „The Architectresses“: *Soviet Modernism. 1955—1991/Unknown History*, Zürich: Architekturzentrum Wien, Park Books, 2012, p. 47—53; „Expired Monuments: Case Studies on Soviet-era Architecture in Latvia through the Kaleidoscope of Postcolonialism“: *Latnag, Studies on Art and Architecture*, t. 21/3-4, 2012, p. 76—93.

3. *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, eds. D. Crowley, S. E. Reid, New York, Oxford: Berg, 2002, p. 3.

4. Ch. Jencks, *Bizarre Architecture*, London: Academy Editions, 1979, p. 10.

Marta Staņa su savo mokytoju Ernestu Štālbergu. Latvijas architektūras muzejaus nuotrauka, data nežinoma

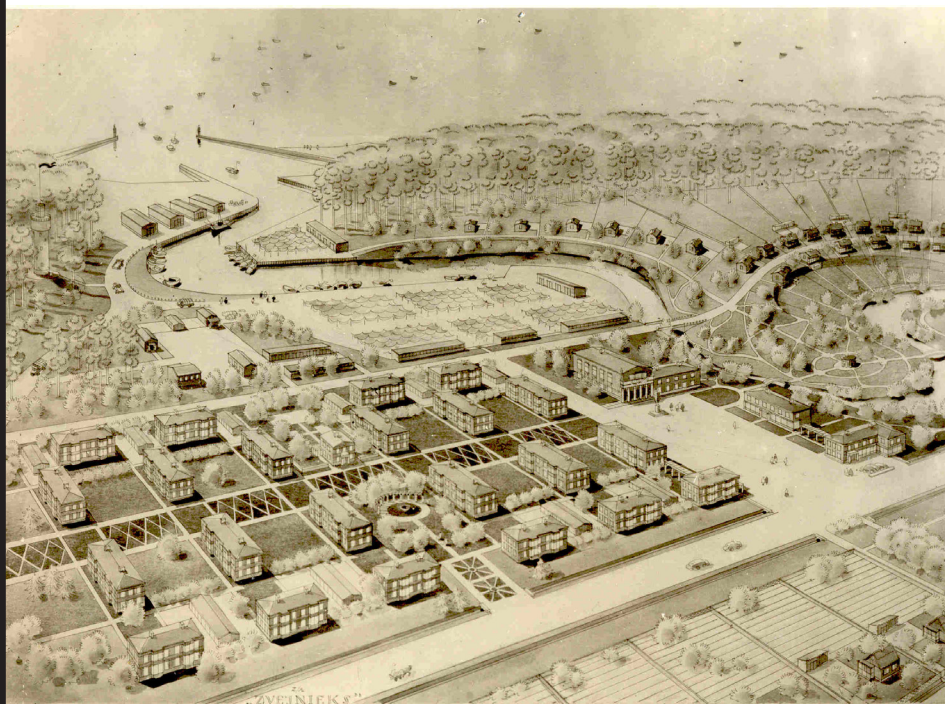
universiteto (LVU) Architektūras fakultete. Maždaug tuo pat metu pradėti realizuoti ir pirmieji pavieniai stalinistinės architektūros objektai. Dar studijų metais itin didelę įtaką jai padarė vadovo, aistringo modernisto, architekto Ernesto Štālbergo (1883—1958 m.) asmenybė ir kūrybos braižas. Tuo metu susiformavo ir įsitvirtino jos pažiūros, kurios visai natūraliai linko prie funkcionaliosios ir racionaliosios architektūros, ją pratęsė. E. Štālbergas buvo viena tų retų asmenybių, net sovietmečiu išdrįsusių atvirai atstovauti modernizmui ir savo idėjomis kovojusių su stalinizmo mėginimais adaptuoti ir taikyti istorinius stilius. Jis buvo LVU Architektūros fakulteto dekanas, profesorius, iki 1950 metų vadovavo architektūros projektavimo studijai „C“, kur kartu su M. Staņa mokėsi daug kitų Latvijos architektų. E. Štālbergo kūrybos braižui būdingos paprastos ir aiškos struktūrinės formos, logika, funkcionalumas, vizualinės kalbos minimalizmas — visos šios savybės tapo svarbios ir M. Staņai. Vadovaujama E. Štālbergo, 1945—1947 metais M. Staņa dalyvavo keliuose projektavimo konkursuose.

1950 metais architektė M. Staņa pradėjo dirbti prie vieno garsiausių savo ankstyvosios kūrybos projektų: žuvininkystės kolūkio „Zvejnieks“ generalinio plano ir pastatų (tuo metu ji dirbo Kolūkių planavimo ir projektavimo institute). Šis darbas, užtrukęs beveik 10 metų, iki šiol iki galo neįvertintas ir neištyrinėtas, nors jį drąsiai galima vadinti autentišku, todėl tuo metu neturėjusiu precedento. Pagrindiniai Zvejniekciemo sklypai, aplink kuriuos suformuota kompleksinė teritorijos struktūra, apima kultūros namus ir mokyklą, taip pat gyvenamuosius pastatus. Pagrindinis statinys,

5. P. Dzintars, *Skultes zvejnieku artelis*
'Zvejnieks', Rīga: Latvijas Valsts
izdevniecība, 1954, p. 53.

Žuvininkystės kolūkio „Zvejnieks“
generalinis planas, 6-ojo deš. pradžia

Zvejniekciemo kultūros rūmai. M.
Rudovskos nuotrauka, 2010 m.

Zvejniekciemo kultūros rūmai. Zve-
jniekciemo kultūros rūmų archyvo
nuotrauka, data nežinoma

pagal architektę turėjęs tapti naujojo kolūkio centro širdimi, buvo kultūros rūmai, pavadinti Zvejniekciemo „naujaisiais šviesos rūmais“⁵.

Zvejniekciemo kultūros rūmų (1956 m.) architektūra — tam laikotarpiui itin savita. Iš pirmo žvilgsnio jie atrodo kaip tipiškas stalinistinės architektūros pavyzdys: keturių aukštų, kvadrato formos, masyvus statinys su įėjimu centre ir minimaliu fasado dekoru, akcentuojant medžiagas, proporcijas ir siluetą. Įėjimo dalis pabrėžiama kolonada, labai charakteringa stalinistinei (ypač kultūros rūmų) architektūrai. Nors pastato kontūrai puikiai matomi iš toli, o želdiniai suteikia privažiavimo zonai gana reprezentatyvią išvaizdą, vis dėlto priartėjus prie jo akimirka apima sunkiai nusakomas artumo jausmas. Kitaip negu kiti stalinistiniai pastatai, šis lankytojo neatstumia, priešingai — netgi kviečia. Stalinizmo architektūrai būdinga „atstūmimo reakcija“ dėl milžiniškų matmenų statinių formos ir neįprastų proporcijų, kurios dažniausiai kelia baimę. Šį atstumo, atitolimo jausmą dar labiau sustiprindavo tai, jog tam, kad patektum į pastatą, reikėdavo įveikti „procesijos kelius“ — alėjas, pėsčiųjų takus ir parkus (šie taip pat būdavo suprojektuoti neatsitiktinai). Taigi M. Staņai šiuo atžvilgiu pavyko išgauti visai priešingą efektą — „atitolimą“ šiame projekte keičia artumo, bendrystės akimirka. Pastatas organiškai įsitraukęs į aplinką, yra jai natūraliai artimas.

Kultūros rūmų pastato funkcionalumas sėkmingai išgautas pusaukščiais — perėjimais iš vieno aukšto į kitą. Dėl jų plane buvo įmanoma išdėstyti dar daugiau patalpų, suprojektuojant

plačius langus ir dideles, gerai apšviestas patalpas, ypač didelę salę, kuri yra visų rūmų centras. Įvairios interjero detalės (pavyzdžiui, viršutinių kolonų apvadų papuošimai), apšvietimo sprendiniai, kėdės ir ornamentika liudija M. Staņos kaip dizainerės įgūdžius ir jos požiūrį į pastatą ne kaip į kevalą, o kaip į vientisą visumą, kurioje svarbi kiekviena smulkmena. Visiems savo projektams interjerus M. Staņa kurdavo pati, apgalvodama kiekvieną detalę. Šiuo atveju jai talkino Rygos meno ir dizaino mokyklos studentai — kultūros rūmų ir greta suprojektuotos mokyklos interjerams jie padėjo sukurti taikomosios dailės dirbinius bei dekoru motyvus.

Kalbant apie Zvejniekciemo pastatus, dar būtina paminėti vidurinės mokyklos pastatą ir gyvenamuosius namus mokytojams (1955—1959 m.). Mokyklos pastatas yra unikalus būtent dėl to laikotarpio, kada buvo suprojektuotas ir pastatytas, nes atspindi požiūrį bei mąstymą, Latvijoje pamažu įsigalintį tik šiandien, praėjus daugiau kaip 50 metų nuo jo statybos. J. Stalino laikais Latvijoje buvo pastatyta nemažai mokyklų, o daugumos jų architektūra išreiškė autoritarinį mąstymo modelį, švietimo sistemoje dominavusį kone visą XX amžių. Tie pastatai išreiškė centralizuotą, hierarchinę valdžios struktūrą. Beveik kiekvienu atveju jie atpažįstami iš simetrijos, struktūros aiškumo, ilgų ir siaurų koridorių, vienas greta kito abiejose koridoriaus pusėse įrengtų kabinetų tinklo. Užuo tenkinę individualius poreikius, tie tipiniai projektai yra tikri paminklai vienodumui. Na o M. Staņos mokyklos projektas skleidžia demokratinį požiūrį, kuris lėtai skynėsi kelią ir pradėtas taikyti švietimo sistemoje tik antrojoje XX amžiaus pusėje. Jame yra ir ekologinis aspektas — pastatas yra vienybėje su aplinka ir gamta. Tai ilgas, ištęstas, iš esmės dviejų aukštų statinys. Kadangi pritaikyti atviro planavimo principai, tai pastatas yra „draugiškas“, humaniškas tiek moksleiviams, tiek mokytojams. Erdvios ir funkcionalios klasės, platūs koridoriai, dideli langai, daug šviesos. Interjere ir eksterjere panaudotu medžiu sukurta šilumos atmosfera. Pastate suprojektuoti keli išėjimai į vidaus kiemelius ar pirmojo aukšto terasas, tad buvo galima pertraukas leisti gamtoje ar net vesti kai kurias pamokas lauke.

Kaip ir kultūros rūmų atveju, projektuodama mokyklą M. Staņa ne tik sukūrė bendrą pastato kompoziciją, bet ir labai rūpinosi interjerais. Klasėse dar ir dabar galima pamatyti įmontuotas spinteles ir autorės originaliai suprojektuotus dizaino elementus, pavyzdžiui, itin funkcionaliai suprojektuotą klasės lentą, kuri kartu yra ir siena. Baldų dizainas ir organiškas jų išdėstymas patalpose akivaizdžiai liudija konstruktyvų M. Staņos požiūrį į erdvės koncepciją.

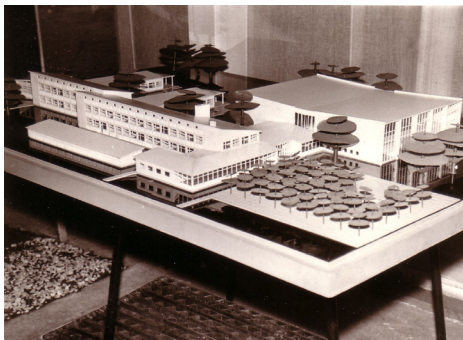
Zvejniekciemo kultūros rūmų interjeras. M. Rudovskos nuotrauka, 2010 m.

Zvejniekciemo gyvenvietės namas. M. Rudovskos nuotrauka, 2010 m.

Zvejniekciemo vidurinė mokykla.
Zvejniekciemo kultūros rūmų
archyvo nuotrauka, data nežinoma

Zvejniekciemo vidurinės mokyklos
maketas, 7-asis deš. Zvejniekciemo
kultūros rūmų archyvo nuotrauka

Priimdama paprasčiausius, bet labai veiksmingus sprendimus, ji sumaniai išnaudojo kiekvienos patalpos bei vietos pranašumus, išryškino funkcionalumo vertę ir akcentavo jo grožį.

Deja, mokyklos pastatas buvo pastatytas iš nekokybiškų medžiagų, su laiku jos ėmė neužtikrinti reikiamo šilumos tiekimo ir kitų būtiniausių patogumų. Fasade panaudoti mediniai paneliai supuvo, pradėjo trupėti iš arbolito plokščių sumontuotos konstrukcijos ir pan. Laikui bėgant, Zvejniekciemo vidurinės mokyklos pastatas buvo ne kartą esmingai keičiamas, per rekonstrukcijas gerokai pakito ir originaliai suprojektuotos patalpų funkcijos: dėl saugumo reikalavimų uždaryti kai kurie įėjimai, didelės klasės padalytos į atskiras patalpas, o per pastarąją renovaciją išilgai originalaus pastato buvo įrengta nauja sporto salė. Bet netgi po visų pokyčių originalus pastato planas išliko beveik nepalietas, o tai jau didelė vertybė.

Zvejniekciemo projektas yra iškilus funkcionalistinės architektūros pavyzdys, todėl kelia tam tikrus klausimus — pavyzdžiui, kaip buvo įmanoma jį įgyvendinti. Juk jo sukūrimo laikotarpiu (1951—1959 m.) sovietinėje Latvijoje vis dar buvo gajus itin kritinis požiūris į modernistinę architektūrą. Čia reikėtų atkreipti dėmesį, kad sovietinės architektūros raidoje proveržis įvyko 1955 metais, priėmus kelis labai svarbius su statybomis susijusius sprendimus. Kodėl realizuojamam M. Staņos projektui vis dėlto buvo suteikta kur kas daugiau laisvės nei kitiems, paaiškinti galima žuvininkystės kolūkio svarbumu. Šitie ūkiai Sovietų Sąjungoje buvo tiesiog neįkainojami, nes buvo vieni pelningiausių ir kasmet duodavo keleto milijonų rublių pelną. Pagal sugautos žuvis

kiekį žuvininkystės ūkis „Zvejnieks“ buvo viena sėkmingiausiai sovietinėje Latvijoje veikiančių tokio tipo įmonė. Todėl šie ūkiai neretai būdavo rodomi pavyzdžiu ir savotiškai reklamavo Sovietų Sąjungos pasiekimus užsienio svečiams. Kitas svarbus faktas buvo tai, kad Zvejniekciemas — mažai gyventojų turinti teritorija, kuriai beveik negaliojo griežtos centralizuotos statybos normos. Galimas daiktas, kad visos čia išvardytos priežastys tam tikra prasme prisidėjo prie to, kad žvejų kaimelyje M. Staņa galėjo įgyvendinti savo socialios ekologinės architektūros vizijas.

Architektės M. Staņas projektai rodo ne tik drąsą bei talentą, kuriuos jai pavyko atskleisti socialistinio režimo bei cenzūros sąlygomis, bet ir tęsiamas, tobulinamas modernizmo tradicijas, išpurenusias dirvą XX amžiaus 7-ojo dešimtmečio architektūros, dizaino procesams. Ypač jos ankstyvieji projektai, nors galbūt ir nėra labai neįprasti, liudija stiprias modernizmo ištakas, taip pat tai, kokiais būdais bei priemonėmis jos išliko ir buvo puoselėjamos socialistinio režimo metais. Be kitų dalykų, Zvejniekciemo projektas leidžia teigti, kad sovietinėje Latvijoje iš tiesų nebuvo nutolta nuo modernizmo, stalininė architektūra netapo visuotinė. Žinoma, būta projektų, realizuotų pagal griežtas stalinizmo taisykles, tačiau ir modernizmo principai, kuriuos galima tapatinti su nacionalinės pakraipos projektais, sukurtais prieškarinio Latvijoje, niekur nebuvo dingę, todėl čia lengviau prigijo ir buvo realizuojamas sovietinis modernizmas. Taigi, mano nuomone, vietos architektų sąmonėje visuomet glūdėjo ne iki galo įgyvendintas Latvijos nacionalinės architektūros projektas, nors jie ir siekė kurti stalinistinius ar tarptautinio stiliaus projektus. Galima sakyti, kad architektūros procesai, vykę Latvijoje nuo XX amžiaus 5-ojo iki bent jau 8-ojo dešimtmečio (o gal net ir vėliau), buvo gaubiami nostalgijos šešėlio. Šia tema būtina atlikti kur kas išsamesnį tyrimą, tačiau architektūra gali būti tyrinėjama ir Svetlanos Boym siūlomos atkuriančiosios nostalgijos šviesoje, nostalgijos, kuri „sudaro tautinio ir religinio atgimimo pagrindą“⁶.

Zvejniekciemo vidurinės mokyklos interjeras. Zvejniekciemo kultūros rūmų archyvo nuotrauka, data nežinoma

Zvejniekciemo vidurinė mokykla. M. Rudovskos nuotrauka, 2010 m.

6. S. Boym, *The Future of Nostalgia*, p. 14